

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI MODERN ÇAĞ
VE
GAZZÂLÎ SEMPOZYUMU**

**International Symposium on Modern Age
and al-Ghazzali**

12-14 Mayıs/ May 2011

BİLDİRİLER KİTABI

ISPARTA 2014

GAZÂLÎ'NİN ERDEM ANLAYIŞI

Nejdet DURAK*

Özet

Erdem genel olarak ahlâkî mükemmelliğin bir ifadesi olarak tanımlana gelmiştir. Erdem ve çeşitleri tarihî gelişim süreci içerisinde farklı paradigmlar çerçevesinde incelenmiştir. Erdem kavramının ahlâkî değerleri ifade eden bir terim olarak belirginlik kazanması ve sistematik erdem teorilerinin ortaya çıkması, filozofların bu kavrama yönelik temellendirmeleriyle birlikte başlamıştır. Gazâlî'nin erdem anlayışını belirleyen temel yönlerden birincisi yaşadığı döneme kadar kısmen birbirinden kopuk bir gelişim çizgisi sürdüren dine dayalı geleneksel ahlâk, felsefî ahlâk ve tasavvufî ahlâk öğretisi arasında yeni bir sentez kurmaya çalışmış olmasıdır.

Gazâlî'nin ahlâk anlayışının kaynağını din oluşturmaktadır. Gazâlî, ahlâk ve erdem kavramını, Kur'an ve sünneti temele alan, İslâmî bir boyut içerisinde incelemektedir. Gazâlî'ye göre ahlâkî bir değer olarak erdemler kişinin ruhanî manevî değerlerle donatmasının, güzel ahlâk sahibi olmasının, yetkinleşmesinin ifadesidir. Erdemler ifrat ve tefritten uzak, itidal üzere olmanın adıdır. Aynı zamanda kişinin ebedi mutluluğu her iki dünyada kazanmasının yoludur. Gazâlî'nin öne çıkardığı dört temel erdem: Hikmet, cesaret, iffet ve adalettir. Ona göre, insanı belirleyen temel niteliklerin başında ruh kavramı yer almaktadır. İnsanın mahiyetini ifade eden ruh ve bunun kalp, nefis ve akıl kavramları ile ilişkisi, epistemolojik ve psikolojik bağlamda insanı ve onun yetkinliğini ifade eden ahlâkî değerleri ortaya çıkarmaktadır. Bu, insanın metafizik ve fizik bir çerçevede, kuşatıcı bir perspektifle ele alınmasıdır. Ruh'un manevî bir cevher olarak niteliği, bedenle ilişkileri erdemlerin veya erdemsizliklerin kaynağını oluşturmaktadır. Gazâlî, erdemleri insani değerleri belirleyen yetkinleşmenin bir göstergesi olarak tanımlamaktadır. Ahlâkî olarak yetkinleşmek bütün erdemlere sahip olunmasının, teorik ve pratik gücü geliştirmenin, keskin bir zekânın, nefesine hâkim olmanın, iyi bir karakterin, itidal çizgisinde bulunmanın, ebedi mutluluğa ulaşmanın, Allah'a yakın olmanın göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Erdem, Ahlâk, Ahlâkî erdemler, Ahlâk felsefesi

* Yrd. Doç. Dr., S.D.Ü., İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, nejdetdurak@sdu.edu.tr

The Concept of Virtue in Ghazali

Abstract

Virtue has become generally defined as an expression of moral excellence. Virtue concept and types have been studied with in the different paradigms throughout the historical development process. To gain prominence as a term of moral value of the word 'virtue' and the emergence of a systematic theory of virtue began with the philosophers justification for this concept. One of the main features that determine Ghazali's virtue doctrine is his congregating the morality based on religion with philosophical and mystical understanding of morality at the same ground, which developed separately from each other until his period.

Religion constitutes the source of Ghazali's morality understanding. He examines morality and virtue from an Islamic perspective of which basis are the Qur'an and the Sunnah. According to Ghazali, virtues as a moral value signify equipping people's souls with the spiritual values, having good morals, achieving competence. Virtues are a way from excess and inadequacy but including sobriety. Virtues are also the way to win eternal happiness in both worlds. Ghazali high lights four basic virtues: Wisdom, courage, purity and justice. According to him, one of the main characteristics that determine human is the concept of the soul. Expressing the nature of the human, soul and its relationship with the concepts heart, flesh and mind reveal the human in epistemological and psychological context and the moral values expressing his competency. This context is to approach the person who is the subject of morality in a metaphysical and physical form of encompassing perspective. Nature of the soul as a spiritual matter and its relationship between body are the source of virtue or shame. In this context Ghazali defines human's having virtues as an indication of the competence that determines the human values. Becoming competent morally is an expression of having all the virtues, development of the theoretical and practical power, a sharp intelligence, dominating the flesh, good character, being in sobriety line, reaching eternal happiness and being close to God.

KeyWords: Ghazali, Virtue, Moral, Moral virtue, Ethics

Giriş

Gazâlî, İslâm kültür ve medeniyetinin felsefî, ilmî, dinî ve siyasî bakımdan zirve noktasını teşkil eden bir dönemde yaşamıştır. İslâm düşüncesinin hemen bütün alanlarında en yetkin eserlerin ortaya konulduğu böylesi bir kültür atmosferi içerisinde yetişen düşünürümüz, sadece döneminin değil, bütün İslâm düşüncesi tarihinin en önde gelen isimlerindedir. Gazâlî, İslâm dünyasında ansiklopedik diye tanımlanabilecek çok yönlü düşünürlerden biridir ve şüphesiz İslâm düşüncesinde ahlâk ilminin gelişmesinde etkili olan isimlerin başında yer almaktadır. Farklı eserlerinde ortaya koyduğu görüşleri, İslâm ahlâk öğretisinin bütün yönlerini içerecek zenginliktedir.

Gazâlî'nin ahlâk görüşlerinin yer aldığı eserlerinin başında özellikle bu konuda kaleme alınmamakla birlikte, onun ansiklopedik yönünü ifade edecek zengin bir birikime sahip olan, *Îhyâu ulûmi'd-dîn* gelir. Onun bu eseri ahlâkın yanı sıra tasavvuf,

kelam ve fıkıh konularını da ihtiva etmektedir. Bu eserin yanında, bir fıkıh usulü kitabı olan *el-Mustasfâ min usûli'l-fıkıh* adlı eseri ahlâkın formel yönüyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Düşünürümüz bu eserlerinin yanı sıra *Mizânu'l-Amel* başta olmak üzere *el-Maksadu'l-esnâ fî şerhi esmâillâhî'l-busnâ*, *Cevabiru'l-Kur'an*, *el-Erbain fî Usûli'd-dîn*, *Kimyâu's-Saâde*, *Mışkâtü'l-Envâr*, *er-Risaletü'l-Lediinniyye*, gibi tasavvufi konuların ağırlıklı yer aldığı eserlerinde ve felsefi muhtevalarıyla öne çıkan, *Tebâfütü'l-Felâsife* ve *Mi'yâru'l-İlm* gibi eserlerinde; *el-İktisad fî'l-i'tikad* ve *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-kelem* gibi kelamî eserlerinde de yer yer ahlâk konularına yer vermektedir.¹

Gazzâlî'nin ahlâk, mutluluk ve erdem görüşü temel konuları açısından kendisine ulaşan İslâm ahlâk literatürünün genel paradigması ile büyük ölçüde uyum gösterirken, düşünür ilgili mesele ve kavramların temellendirilmesinde Kur'an ve sünneti merkeze alması, mutasavvıfların ahlâk konusundaki yaklaşımını bir yöntem olarak incelemesi ile mezkûr öğreti ve düşünürlerden ayrılmaktadır. Gazzâlî yaşadığı döneme kadar kısmen birbirinden kopuk bir gelişim çizgisi sürdüren dine dayalı geleneksel ahlâk, felsefi ahlâk ve tasavvufi ahlâk öğretisi arasında yeni bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. XII. yüzyıl sonrası ahlâk kitaplarında erdem (fazilet) ve erdemsizlik (rezilet) kavramları, Fârâbî ve İbn Miskeveyh çizgisinde gelişen felsefi ahlâk anlayışının, Gazzâlî'nin görüşleriyle mecz edilmesiyle muhteva kazanmıştır.² Cihan'a göre. "*Gazzâlî'nin de kendinden önceki çeşitli din anlayışları ve felsefi kültürü özümlediği belirtilmeli ve yapısındaki bilgiye olan susamışlığı ayrıca kaydedilmelidir. Denilebilir ki, Gazzâlî'nin bütün düşüncesi bunların uyumlu bir bileşimi gibidir. Nütekim o, bir yandan İbn Sînâ tarafından belli bir sisteme kavuşan felsefi geleneğe dayanmakta, bir yandan bunları Kur'an ve hadis metinleri ile destekler gibidir. İhya ve Mişkât adlı eserleri, Kur'an ve hadis metinleri çıkarılarak okunduğu takdirde, bunu görmek mümkündür.*"³

1- Ahlâk

Gazzâlî'ye göre ahlâk ilmi, insanın sıfatlarında, huylarında hayırlı ve erdemli bir kişilik için sahip olunması gereken ahlâkî nitelikleri ele alan pratik bir ilimdir.⁴ Buna göre ahlâk ilmi, nefsin sıfatlarını, ahlâk çeşitlerini ve bunların terbiye ile ıslah çarelerini incelemeyi kapsamaktadır. Düşünürümüze göre: "*Ahlâk, nefiste yerleşmiş bir şekil ve hey'etten ibarettir. Düşünüp taşınmağa lüzûm görmeden bütün işler subûlet ve kolaylıkla bundan sâdır olur. Akıl ve şeriat bakımından övülen ve güzel sayılan işler bu hey'etten meydana gelirse buna güzel ahlâk, şayet kötü işler meydana gelirse ona da çirkin buy denir.*"⁵ Gazzâlî'ye göre ahlâk konusunda filozofların yaklaşımlarının ana esaslarını nefsin sıfatlarının, ahlâkın çeşitlerinin ve bunlara yönelik eğitim ve ıslah çarelerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Düşünürümüze göre, filozofların bu konudaki görüşlerinin esasını sûfilerin görüşleri meydana getirmektedir. Ona göre sûfi ahlâkını belirginleştiren temel nitelik, ilâhî buyruğa uygun bir hayat tarzını benimsemek ve dünya nimetlerine yüz çevirerek,

¹ Mustafa Çağrıncı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s. 137.

² Mustafa Çağrıncı, "Fazilet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 12, Yıl: ss. 268-271, s. 270; Mustafa Çağrıncı, "Saadet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, C. 35, Yıl: ss. 319-322, s. 321.

³ A. Kamil Cihan, *İbn Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi*, İnsan yayınları, İstanbul 1998, s. 165.

⁴ Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsudu'l-Felâsife)*, Çev. Cemalettin Erdemci, Vadi yayınları, 1997, s. 109.

⁵ Gazzâlî, *İhyân Ulûmi'd-dîn*, Çev. Ahmed Serdaroglu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, C. III, s. 125.

Allah'a yönelmektir. "Feylesüflar bu sözleri almışlar ve kendi bâtul sözlerini güzelleştirip kabul ettirmek için kendülerinkîyle karıştırmışlardır."⁶ Gazzâlî, kötü ahlâkın kaynağının kişinin itidalden uzaklaşması olduğunu belirtir. Ahlâkî erdemler bu itidal çizgisinde ortaya çıkarken, ifrat ya da terfite doğru kayıldığında ise ahlâkî kötülükler, erdemsizlikler ortaya çıkmaktadır.

Gazzâlî, *Makâsudu'l-Felâsife*'de bilginin ahlâk açısından taşıdığı değere şu ifadelerle vurgu yapmaktadır: "Övülen ahlâkla yerilen ahlâkın arasını bilgi olmaksızın ayırt etmek mümkün değildir...bilginin faydası da ebedî mutluluğun elde edilmesidir."⁷ Düşünürümüz bu doğrultuda insana mutluluğu kazandıracak yetkinliğin mahiyetini, nefsin tezkiye ve arınmasına dayalı tasavvufî bir perspektiften incelemektedir. Bu yaklaşıma göre insanın doğuştan, hilkatinde var olan huylarını değiştiremez farz etmek doğru değildir. Ahlâkî nitelikler değişmez kabul edilirse öğüt, nasihat ve terbiyenin, "ahlâkımızı güzelleştiriniz" hadisinin bir anlamı olmazdı. Düşünürümüze göre, ahlâkî gelişim tıpkı vahşi hayvanların ehlileştirilmesinde olduğu gibi insan için de mümkündür.⁸

a) Ahlâk-Psikoloji İlişkisi

Gazzâlî'nin ahlâk konusundaki görüşlerinde dikkatimizi çeken yönlerden biri de İslâm filozoflarının ahlâkî pratik felsefenin bir bölümü olarak görmelerinden kaynaklanan, felsefe ve tıp, bir başka ifadeyle ahlâk ve tıp arasında kurdukları ilişkinin benimsenip sürdürülmesidir. Bu bağlamda *Zekerîya er-Râzî* gibi filozofların öne çıkardığı, "et-tıbbu'r-rûhânî" veya "rûhânî tıp" kavramında ifadesini bulan; ahlâkî hastalıklardan korunmak, erdemli davranışları geliştirmek, nefse iyi huyları yerleştirmek, kötü huy ve davranışları terk etmek, aşırılıklardan korunup itidal üzeri olmak gibi meseleler, ahlâk ile psikoloji arasında kurulan bir paradigma içerisinde incelenmektedir.⁹ Gazzâlî, İslâm ahlâk düşünürlerinin erdemleri akla, kötü alışkanlıkları ise hevâyâ isnat etme noktasında Platon ve Galen gibi antik dönemin ünlü düşünürleri ile benzerlikler taşıyan bir anlayışı sürdürmektedir. İhya'nın "kalb hastalıkları" ile ilgili bölümünde, manevî hastalıkların hikmet ve marifetten uzaklaşıp hevâyâ uymaktan kaynaklandığı vurgulanmaktadır.¹⁰ Gazzâlî, erdem ve erdemsizlik konusundaki görüşlerinde kendisinden önceki felsefî ahlâk öğretilerinde yer alan görüşlere benzer bir anlayışı sürdürmektedir. Mesela dinî ve dünyevi zararlar veren *base'd*in ortadan kaldırılması, ifrat derecesindeki öfkenin terk edilmesi gibi konularda *Ebû Bekir Râzî*'nin ortaya koyduğu yaklaşıma benzer bir anlayışa sahiptir.¹¹

Gazzâlî'nin ahlâk öğretisini ve erdem anlayışını belirleyen kavramların başında "ruh" yer almaktadır. Eserlerinin büyük bir kısmında ruhun mahiyeti ve ruhî rahatsızlıkların nasıl tedavi edileceği üzerinde durmuştur. Gazzâlî'ye göre insan ruhu ölümsüz bir cevherdir. Filozof, insanın ontolojik olarak varoluşunu belirleyen bu

⁶ Gazzâlî, *Dalaletten Hidâyete*, Çev. Ahmet Subhi Furat, Şamil Yayınevi, İstanbul 1978, s. 56.

⁷ Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsudu'l-Felâsife)*, s. 44.

⁸ Gazzâlî, *İhya*, C. III, s. 129-130.

⁹ Hüseyin Karaman, *Ebû Bekir Râzî'nin Ahlak Felsefesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 100; Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel (Amellerin Ölçüsü)*, Çev. Remzi Barışık, Kılıçaslan Yayınevi, Ankara 1970, s. 133.

¹⁰ Gazzâlî, *İhya*, C. III, s. 143 vd.; Hüseyin Karaman, *a.g.e.*, s. 66.

¹¹ Hüseyin Karaman, *a.g.e.*, s. 130, 149.

mahiyeti; birbiri ile ilişkisi bağlamında temelde dört terim ile açıklamaktadır: Kalb, nefis, ruh ve akıl. Bu niteliklerin birisi maddî, diğeri ruhî olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. Bu dört terim esas itibariyle aynı ruhî varoluşu belirlemektedir. Fakat bu kuvvetler farklı yetileri ortaya koymaktadır. İlâhî bir mahiyet olarak ruh, kişinin ahlâkî yönünü ve erdemleri bilgi ve eylem olarak gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan yüksek teorik bilgileri kazanmasının, kişinin ahlâkî ihyasının anahtarıdır. Düşünürümüze göre ruh yönüyle insan, ilâhî emirlerin muhatabıdır.

Gazzâlî, nefsin yetilerini Aristoteles ve İbn Sînâ geleneğine uygun olarak tasnif etmekte ve üç bölüm içerisinde incelemektedir: Nebatî nefis, hayvanî nefis ve insanî nefis. Hayvanî nefis hareket ve algı gücüne sahipken; insanî nefis akıl, düşünme gücü ile ayırt edilmektedir. İnsanî nefis, düşünen nefis (*en-nefsu'n-nâtuka*) olarak iki farklı niteliğe sahiptir: Bilici güç (*el-kuvvetü'l-âlîme*) ve yapıcı güç (*el-kuvvetü'l-âmîle*).¹² Kişi, bedenî kuvvetlerine hâkim olduğu ölçüde erdemli davranışlara yönelmiş olacağı gibi aksi durumda kötü huylar ortaya çıkacaktır.

Gazzâlî, aklı bilgiye konu olan şeyleri kavrama yeteneği olarak tanımlamakta ve bu bağlamda aklın, ruh, nefis ve kalb ile aynı anlama geldiğini belirtmektedir. “Her bir terimin çeşitli disiplinlerde, farklı anlamları olmakla beraber, bilginin söz konusu olduğu yerde, hepsi de aynı anlamı ifade eder. Bu anlam, insanın bilen (âlim), algılayan (müdrîk-derrak), taniyan (arif), kuşatan (muhîr), tasarımıyan (mutasavvir) bir varlık olduğunu ifade eder.”¹³ *Ihyâ'* nın üçüncü cildinde insanı belirleyen dört temel kavram olarak akıl, ruh, nefis ve kalb üzerinde durmaktadır. Gazzâlî'ye göre insan, bir ahlâk varlığı olarak kendi nefisini ve rabbini ancak *kalb* ile tanıyabilmektedir. İnsan bu yönüyle, diğer varlıklardan üstünlüğü, şeref ve erdemi, Allah'ın mârifetini kazanmaktadır.¹⁴ Düşünürümüze göre *kalb* kavramı iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi bir et parçasıdır. Bu *insani kalbi*, diğer canlılardan ayırt etmek için kullanılan *kalbi* ifade etmemektedir. İkinci anlamıyla *kalb* insanı belirleyen bir hakikat, rabbânî ve ruhânî latifeyi ifade etmektedir. Bu anlamda kalb, idrâk eden, bilen, kavrayan bir yetinin adıdır. Bu şekliyle kalb, insanın ahlâkî sorumluluğunu, mükellefiyetini, belirleyen ahlâkî bir nitelik olarak tanımlanmaktadır.¹⁵

“Kalp terimi ile yürek denilen et parçasının ötesinde rabbani, rubani latif bir yeti olup, duysal yetilerle idrak edilemeyen hususların anlaşılmasında işlevseldir. Kalp, levh-i mahfuzdaki ilmin asıllarını yansıtan bir ayna gibi işlev görür. İnsanı âlim ve arif yapan bu latif yeti, kişinin hakikatini oluşturması açısından önemlidir. Bu anlamda kalp, ruh ve nefis kavramlarıyla da ilgili olup, dingin, huzura ermiş bir durumu arz eder. Diğer canlılarda da işlevsel olan kalp, ilim ve irade sıfatlarıyla birlikte insanı üstün kılar. Kalbin akıl yetisini de içermesi bu noktada önemlidir, zira

¹² M. Ahmed Sherif, *Ghazzâlî's Theory of Virtue*, State University of New York Press, Albany, 1975, p. 25; Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, Çev. M. İskenderoğlu-A. Arkan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 271; Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, Çev. Sehâbi Hüsameddin-M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2011, s. 18.

¹³ A. Kamil Cihan, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁴ Gazzâlî, *Ihyâ'*, C. III, s. 7.

¹⁵ Gazzâlî, *Ihyâ'*, C. III, s. 9.

ilim kavramından kasıt, kişinin yaptığı işlerin sonucunu rasyonel bir şekilde temellendirmek ve iyiye (salah) yönelmektir. İnsanı diğer canlılardan farklı kılan husus budur.”¹⁶

Ruh kavramının ise aynı şekilde iki anlam içerdiğini belirten düşünürümüze göre ilk anlamıyla ruh, bedenın her tarafına yayılan latif bir cisim iken ikinci anlamıyla insanda idrak edici ve bilici bir lâtifedir. Bu anlamıyla kalbin ifade ettiği ikinci anlamı taşımaktadır.¹⁷

Ahlâkî pratik bir ilim olarak tanımlayan Gazâlî, İbn Miskeveyh ve İhvân-ı Safâ gibi ahlâk konusuna öncelikle nefsin güçlerini ve bilgisini incelenmekle başlamaktadır. Çünkü ona göre, kendi nefsinı idare edemeyen kişi diğer işlerini yönetmede de başarılı olamayacaktır.¹⁸ Gazâlî, nefsin birçok anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre nefis, insanın şehvet ve gazap gücünü göstermektedir. Bu açıdan nefis, ahlâkî-psikolojik bir güçtür. Düşünürümüz nefis kavramını tasavvufî bir yorumla değerlendirenerek, “nefisle mücadele” olgusunu öne çıkarmaktadır.¹⁹

Son olarak akıl kavramını ele alan düşünürümüz, akıl kavramının taşıdığı zengin anlam içeriğine dikkat çekerek kendi kullandığı terminolojiyi belirlemektedir: “Gayemizle alakalı olan aklın yalnız iki manasıdır. Birincisi: Eşyanın hakikatini bilmekten ibaret olan akıldır ki, kalbe bulunan ilim sıfatından ibarettir. İkincisi ise ‘akıl denmekle, ilimleri anlayan manası murad olunur ki o zaman da kalbin kendisi olur. Bazen akıl denilir ve bununla bilen kimsenin vasfı murad edilir. Bazen de akıl denilir ve idrakın mahallı yani idrak edenin kendisi kasdedilir.”²⁰ Düşünürümüze göre: “İnsana en hayırlı verilen şey kötü şeylerden sakınmayı ve çekinmeyi emreden akıldır.”²¹ Bu dört nitelik sadece insanı diğer canlılardan ayıran bir özelliği ifade etmenin ötesinde aynı zamanda kişinin ahlâkî yetkinliğini ifade eden bir ahlâk psikolojisini de belirlemektedir. Buna göre; “...insan, beden ve nefisen meydana gelen bir yapıya sahiptir. Beden yönüyle o, duyulur dünyaya; nefis yönüyle de düşünülen dünyaya bağlıdır. Ayrıca o, bedeni itibarı ile duyulur nesnelere; nefsi yönüyle de düşünümler nesnelere bir örneği gibidir. Bundan dolayı insan, evrenin küçük bir örneği ve kopyasıdır.”²²

Gazâlî, insanın ahlâkî niteliklerini tasvir etmek için geleneksel felsefî ahlâk literatürünün öne çıkardığı insanın psikolojik kuvvetlerine ve bunun ahlâk ve erdemlerin oluşumundaki etkisine vurgu yaparak ahlâkî meselelerin incelenmesine geçmektedir. Fakat bu incelemesini dinî ve tasavvufî kavramlarla sunmaya büyük özen göstermektedir. Çağrıcı’ya göre: “Gazzâlî de ismini vermemekle birlikte Râğıb el-İsfabânî’den geniş ölçüde faydalanıp temel faziletlerle ilgili görüşlerini aynı metotla açıklamıştır. Bununla birlikte Gazzâlî, başta Muhâsibî’nin er-Ri’âye li-buķūķillâh’ı ve Ebû Tâlib el-Mekkî’nin Kütü’l-ķulûb’ü olmak üzere tasavvufî kaynaklardan istifade ederek tasavvuf literatüründe “haller” veya “makamlar” denilen faziletlere son şeklini vermiştir.”²³ Düşünürümüz erdemleri tanımlarken ayet ve hadislere sıklıkla başvurmaktadır. Mesela sabır erdemini tanımlarken Hz.

¹⁶ Mevlüt Uyanık, *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, s. 105

¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, , s. 10.

¹⁸ Macid Fahri, a.g.e., s. 270.

¹⁹ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 10-11.

²⁰ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 12.

²¹ Gazâlî, *Mizânü’l-Amel*, s. 170.

²² A. Kamil Cihan, a.g.e., s. 99.

²³ Mustafa Çağrıcı, “Fazilet”, s. 270.

Peygamberin “*sabr imanın yarısıdır*” sözlerine yer vermektedir.²⁴ Dürüstlük (sıdk) erdemini ihlâs, Allah rızası gibi kavramlarla açıklamaktadır. Ona göre kişi, yaratıcısından başka ilgi ve isteklerden kendisini kurtarması ile sıddıkların derecesine yükselecektir.²⁵ Ayrıca onun erdem öğretisinin tasavvufî yönünü vurgulayan en önemli anahtar kavramlardan biri *İhyâ*’nın IV. cildindeki zühd’ün erdemi konusundaki ifadelerinde karşımıza çıkmaktadır. Fakat düşünürümüz *keurb*, yakınlık kavramını *Bistâmî*, *Hallâc* gibi sûfilerin anladığı gibi yorumlamanın tehlikeleri karşısında uyanık olunması gerektiğini, nefsin en üst ulaşabileceği seviye olan Allah’a yakınlığın ittihad anlamına gelmediğini vurgular.²⁶ Ayrıca düşünürümüzün erdem anlayışında hidayet kavramının önemli bir yeri bulunmaktadır. Kur’an ve hadislerden örnekler getirerek, Allah’ın hidayetini bütün iyiliklerin, yetkinliklerin kaynağı olarak gösterir.²⁷ Cihan’a göre: “*Gazâlî, düşüncelerini daha ziyade Kur’an ve hadis metinlerindeki terminoloji ile ifade etmeyi seçmiştir. Belki de bu, bir yönden felsefeyi pratiğe, bir yönden de pratiğin felsefeye yaklaştırılması olarak yorumlanabilir.*”²⁸

Gazâlî’nin insana yönelik bu psikolojik tahlilleri ahlâkî niteliklerin olumlu veya olumsuz olarak tanımlanmasında etkili olmaktadır. *Kimyâ-yı Saâdet*’te insanın mutluluğuna ve mutsuzluğuna sebep olan şehvet ve öfke kuvvetini hayvanî sıfatlarla; dalaletle neden olan şeyleri şeytanî sıfatlarla; ilim, marifet ve kalb temizliğiyle ulaşılabilecek şeyleri de melekî sıfatlarla tanımlamaktadır.²⁹ Gazâlî, adı geçen eserinde bu kuvvetleri metaforik bir anlatımla çeşitli hayvanlara benzeterek açıklamaktadır. Bu bağlamda hırs ve şehvet domuza, öfke köpeğe benzetilmektedir. Şehvet kuvvetinin hâkimiyeti altına girmiş kişi kendini nefsanî hırslara kaptırmış ve doğruluktan uzaklaşmıştır. Bu kuvvetin edep dâhilinde kullanılması ile ise her biri ahlâkî bir erdem olan *kanaatkârlık*, *namusluluk*, *kimseye saldırışta bulunmama* gibi değerler ortaya çıkacaktır. Benzer şekilde köpeğe benzetilen öfke kuvvetinin kişiye hâkim olmasının *böbürlenme*, *gurur*, *insanları hor görme* gibi olumsuz ahlâkî niteliklerin doğmasına neden olacağı gibi bu kuvvetin edep ve akıl sınırları içerisinde bulunması ile kişide *sabr*, *soğukkanlılık*, *bağışlama*, *cesaret*, *alçakgönüllülük* ve *cömertlik* gibi erdemler ortaya çıkacaktır. Benzer şekilde şeytanî vasıfların kişiye hâkim olması ile şehvet ve öfke kuvvetlerinin en üst derecesi ortaya çıkacaktır ki bu durumda insan kötü ahlâkî sıfatların merkezi haline gelecektir. Aksi durumda ise kişide ahlâk ve mutluluğun en yetkin biçimde kazanılmasını sağlayacak dinî değerleri önceleyen; ilim, marifet, güzel huy, vb olumlu nitelikler ve ahlâk belirginlik kazanacaktır. Düşünürümüz bu durumu iyi ahlâkın kişide varlığını belirleyen *ma’siyet* ve *itaat* kavramları ile ifade etmektedir.³⁰

Gazâlî *İhyâ*’da “*kalbin orduları/ askerleri*” metaforu içerisinde insanın bu yetilerinin işlevlerini incelemektedir. Kalb, ilim, hikmet, ve tefekkür kuvvetlerinden yardım almazsa nefsinin gazap ve şehvet kuvvetlerine kaptırırsa ahlâkî açıdan kötülüklerin içine düşecektir. Düşünürümüze göre, insanların büyük çoğunluğu böylesi olumsuz bir

²⁴ Gazâlî, *Mîzanü’l-Amel*, s. 225.

²⁵ Gazâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 694-696.

²⁶ Macid Fahri, *a.g.e.*, s. 271-272.

²⁷ Macid Fahri, *a.g.e.*, s. 278.

²⁸ A. Kamil Cihan, *a.g.e.*, s. 149.

²⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 22.

³⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 22-23.

durumun içerisinde bulunmaktadır. Bu durumdan kurtulmak için bu kuvvetlerin aklın iradesi altına alınması zorunludur.³¹ Buna göre kişi şehvet ve gazap duygularının neden olacağı erdemsiz fiillerden, akıldan yardım alarak uzaklaşarak nefsin kuvvetlerini mutedil kılabilir, ahlâkî güzellikleri ahlâkî yetkinleri kazanabilecektir.³² “Gazzâlî’ye göre insanın kendini tanıması demek, bedensel varlığının ötesinde ruhunu, ruhun ahlâkî ye aşkın niteliklerini tanıması demektir. Çünkü o, rubî yönüyle âdi tabiatın üstünde ve yüksek bir değerdir.”³³ Bu yaklaşım doğrultusunda ilim kuvveti, öfke (gazap) kuvveti, şehvet kuvveti ve bu üç kuvvet arasındaki itidali koruma kuvveti kişinin iyi huylu olarak tanımlanmasını ve olumlu ahlâkî değerlerin kazanılmasını sağlayacaktır.³⁴

2- Erdem

Sözlüklerde erdem (fazilet) *Fadl* ve *el-fedl* noksanın ve eksikğin zıddı olarak tanımlanıp, bu kökten gelen kelimeler fazlın, *hayr* (iyilik), lütuf ve ihsanın fazlalığı, meziyette üstün derece gibi anlamlarda kullanılmaktadır.³⁵ Çağrıcıya göre: “Felsefî literatürün dışındaki ilk dönemlere ait İslâmî kaynaklarda fazilet kelimesi ‘ahlâkî erdem’ anlamında nâdiren kullanılmıştır... Fazilet kelimesinin özellikle ahlâkî erdemleri ifade eden bir terim olarak kullanılması ve sistematik bir fazilet teorisinin oluşması felsefî kültürle birlikte başlamıştır.”³⁶ Gazzâlî’ye göre: “Fazilet, ‘fazl’ kökünden gelir; ziyâdelik, artma ve çoğalma manasına fazlalık demektir. Bir hükümde ortak olan iki şeyden birisine hâs bir ziyâdelik olursa, işte bunun değerine fazileti var denir ki, bu ziyâdelik onun kemâli olur.”³⁷ Bu yaklaşıma göre, at eşekten daha erdemlidir ifadesiyle bunların yük taşıma açısından ortak niteliklere sahip olmasına rağmen atın daha ağır yük taşımakta, düşmana saldırmakta, koşuda, güzellikte eşekten daha yetkin olması kast edilmektedir. Bu açıdan hayvan cismiyle değil, vasıflarıyla değerlendirilmektedir. Düşünürümüze göre ahlâkî yetkinliğe, erdemlerin kazanılması ve erdemsizliklerden (reziletler) uzak kalınması ile ulaşılabilecektir. Kişinin ahlâkî olarak yetkinleşmesi, ancak erdemlere yönelmesi, erdemsizliklerden kaçınmasıyla mümkündür. Bunun gerçekleşmesi için öncelikle erdemler ve erdemsizlikler hakkında bilgi sahibi olunmalıdır.³⁸

Daha önce işaret edildiği gibi, bir şeyin erdemi, kişiyi ahirette ‘Allah’a kavuşmak’ mutluluğuna ulaştırmasındaki faydası nispetindedir.³⁹ Bu yaklaşım doğrultusunda en yetkin mutluluk ‘Allah’a yaklaşmak’ ve ona ulaşmaktır. Kişiyi bunu kazandırma noktasındaki her şey, bunu sağlamadaki katkısı oranında bir erdem olarak

³¹ Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 16.

³² Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 16-17.

³³ Mustafa Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 137.

³⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 126-127; Mustafa Çağrıcı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlakı Nazarı ve Ameli Olarak*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1982, s. 177.

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü-l-Arab*, I-VI, Darü'l-Ma’ârif, tarihsiz, F-D-L md, s. 3428-3430; İbn Fâris, *Mu’cemü Mekâyisi’l-Luğât*, 2 baskı, Mısır 1971, C. IV. s. 508.

³⁶ Mustafa Çağrıcı, “Fazilet”, s. 269.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, C. I, s. 38.

³⁸ Mustafa Çağrıcı, *a.g.e.*, s. 175-176.

³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 294.

tanımlanmaktadır. Mesela korku kişiyi dünyevi arzu ve tutkulara bağlı olmaktan uzak tutan bir eylem olarak bir anda erdemli bir davranışa dönüşmektedir.⁴⁰

Gazzâlî'ye göre, erdemlerin en başta gelen niteliği kişide yerleşik bir karakter vasfına işaret etmesidir. “Herhangibi bir sebeple nadiren malını bir ihtiyaç uğrunda sarf eden kimseye cömerttir denemez. Cömert olması için malını infak etmek keyfiyeti kendisine yerleşmiş, bir tabiat haline gelmiş olması lazımdır. Düşünmeden ve zorluk çekmeden kolaylıkla iyi işlerin kendisinden meydana gelmesini şart koşmamızın sebebi zorlanarak malını veren veya kızdığı zaman zorluk ve müşkülâtla kendisini zapt eden kimseye cömerttir veya halim bir insandır denemediği içindir.”⁴¹ Bu yaklaşıma göre erdemli fiiller, üzerinde uzun uzadıya düşünmeden, ölçüp biçmeden, yorulmadan meşakkat çekmeden kendiliğinden eyleme dökülmektedir. Gazzâlî bunu tıpkı yazı yazma sanatındaki ustalasmaya benzetmektedir. Yazı yazmaya başlayan bir kişinin ilk başlarda bunda zorlanması, bunu bir külfet olarak görmesine rağmen pratikte alıştırmalarla sürdürmesiyle alışkanlık kazanarak bunu nefsinde bir sıfat, tabii bir itiyat haline dönüştürmesiyle, bu sanat nefis için bir sıfat olacaktır. İnsan için nefsin bütün sıfatları bu bilginin öğrenilmesiyle kazanılmaktadır. Bu yaklaşıma göre nefsin olgunluğu ile ilmin de erdemine ulaşılır.⁴² Bu mertebeye ulaşan kişi, fiillerinde, tıpkı bir terzinin veya yazı yazan kâtibin kendi mesleğini icra ederken dalgın bile olsa mesleğini doğru bir şekilde yapmasında olduğu gibi, sürekli doğru davranışlara yönelecektir.⁴³ “Bir kimse kendisine cömertlik sıfatını yerleştirmek isterse, onun tutacağı yol fakirlere ve miskinlere mallarından dağıtmak ve yoksullara sadaka vererek onlara yardım etmek ve bu davranışın devamını sağlayarak böylece olmaktır. Bu itibarla cömertlik sıfatına almış, nefsinde bu sıfatı yerleştirmiş, iyi bir adet elde etmiş olur.”⁴⁴

Gazzâlî, erdemleri üç ana başlık içerisinde incelemektedir. Bunlardan birincisi felsefi ahlâk literatürü içerisinde de incelenen felsefi erdemlerdir. Bunlar aynı zamanda diğer erdemlerin esasını, temelini oluşturmaktadır. Diğer ikisini ise dinî erdemler ve tasavvufi erdemler oluşturmaktadır.

Felsefi erdemler: Hikmet, cesaret, iffet (:ölçülülük) ve adalettir. Daha önce işaret edildiği gibi bu erdem tasnifi, temelde Platon ve Aristoteles’in İslâm dünyasında Meşşâî gelenek içerisinde geliştirilen erdem öğretisinin bir yönüyle benimsenip sürdürülmesidir.⁴⁵ Fakat Gazzâlî, erdem ve erdemsizliklerin izahında, ahlâk eğitiminin imkânı ve metotları gibi konularda ayet ve hadislerle, İslâm büyüklerinin görüşlerine bağlı kalmaya ve kaynak olarak onları vermeye büyük itina göstermektedir.⁴⁶ Ayrıca vurgulanmalıdır ki Gazzâlî erdemleri incelerken daha ziyade tasavvufi bir anlayışı öne çıkarmaktadır. Gazzâlî'ye göre de dört temel erdem; hikmet, cesaret, iffet ve adalettir.⁴⁷ “Fazîletlerin sayısı çok ise de onları dört esasta toplayacağız. Hikmet: Akıl kuvvetinin fazîletidir. Yiğitlik: Öfke kuvvetinin fazîletidir. İffet: Şehvet kuvvetinin fazîletidir. Adalet: Bütün bu kuvvetlerin bir anda meydana getirdiği üç fazîletin birleşerek sonuçlandığı tek öz fazîlet

⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, a.g.e., C. IV, s. 294.

⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 125.

⁴² Gazzâlî, a.g.e., s. 124-125.

⁴³ Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 129.

⁴⁴ Gazzâlî, a.g.e., s. 124.

⁴⁵ M. Ahmed Sherif, a.g.e., p. 24.

⁴⁶ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, s. 155.

⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, C. III, s. 127-128.

*kuvvetidir.*⁴⁸ Ona göre nefsin erdemleri olan akıl, iffet, cesaret ve adalet hakikatte dinin temelleridir. Dinin temel esasları bu dört erdem üzerine kurulmuştur.⁴⁹ Düşünürümüze göre, bu dört esasın mutedil ve normal olmasından kişide güzel ahlâk olarak tanımlanacak değerler oluşacaktır. Bu açıdan söz konusu dört temel erdem ve onların altında yer alan erdemler kişinin olumlu ahlâkî niteliklerini, karakter vasfını belirlemektedir. Bu dairenin dışında kalmak ise ahlâkî erdemsizlikleri doğurmaktadır.

Gazâlî, erdemleri geleneksel anlayış doğrultusunda dört olarak tanımlanmasına rağmen bu erdemleri ve altında yer alan tâlî erdemleri ifadede, kavramların seçiminde Kur'an ve Sünnete dayalı kalmaya özen göstermektedir. Nitekim ona göre: “*Şu dört hususta kemâl mertebesine yükselen, ancak ve ancak Resûl-i Ekrem'dir. Diğer insanlar buna yakınlık ve uzaklıkta değişiktir. Şu dört vasıfta Resûl-i Ekrem'e kim yaklaşırsa o nisbette Allah'ü Teâlâ'ya yaklaşmış sayılır.*”⁵⁰ Dikkat edilirse Gazâlî ahlâkî yetkinliklerin, erdemlerin kazanılmasını yaratıcıya yakınlaşma olarak tanımlayarak erdemlerin aşkın bir boyutta kişinin ontolojik varoluşunu belirlemedeki kurucu yönüne dikkat çekmektedir. Fakat yukarıda işaret edildiği gibi bu dört erdemnin niteliklerini, insan ruhunun bölümlerini ve yetilerini ifadede klasik felsefî ahlâk geleneğine benzer bir yaklaşımı sürdürmektedir.

Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*'de erdemleri iki kısımda incelemektedir. Bunlardan birincisi teorik bir etkinlik olup düşünürün *Mi'yâru'l-ilm* eserinde de vurgulandığı gibi düşünme ve akıl yürütmenin yollarını anlamayı, kıyas ve çıkarsamaları, delil ve ispatların yöntemlerini öğrenmeyi, taklitten uzak kalarak mutluluğu şekavetten ayırt etme istidadına, doğru bir zihniyete sahip olmayı ifade etmektedir.⁵¹ İkincisi ise düşünürün iyi ve güzel ahlâk sahibi olmak olarak belirlediği pratik yoldur. Dinî ve tasavvufî bir boyut içerisinde incelediği bu pratik yön kişinin kendi nefsanî arzularına karşı verdiği mücadelede kazandığı başarıyı, kötü ve çirkin adetlerden uzak kalmayı, olgunluğu belirlemektedir.⁵²

Gazâlî'ye göre erdemler teorik ve pratik olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Teorik yön öğretim ve eğitim yolu ile kazanılır. Pratik yön ise ihtiyari bir meşakkate katlanmakla, bunun alışkanlık ve itiyat haline dönüşmesiyle, zaman içerisinde kuvvetlenmesiyle kazanılacaktır. İnsanın bilgi ile donanması onu hayvanî niteliklerinden sıyrarak, onun manevî seviyesini yükseltecektir. “*Aklı bilgiler ancak akılla idrak edilir. Çünkü o aklın kuvveti en şerefli kuvvetlerden biridir. İnsan bu akıl bilgileri ile sığınacağı son hedef olan ve daima istenilen en yüksek makam olan Cennete ancak bu akli bilgilerle erişilebilir. Bütün beşeriyet, onun ışığında bilgilerini arttırmaya çalışır. Bu bakımdan akıl insanlara bahşedilen en üstün varlıktır. İlmî anlayan ve anlatan yine akıldır. Bir sanatı öğrenmesi ve öğretmesi yine akıl yolu ile dir.*”⁵³

Gazâlî'ye göre insanlara ahlâkî yetkinliği kazandıran erdemler üç yolla kazanılır. Bunlardan birincisi alışkanlık, ikincisi öğrenme, üçüncüsü ise ilâhî inayettir.⁵⁴ “*Fazilet*

⁴⁸ Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 138.

⁴⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s.181.

⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. s. 128

⁵¹ Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 127.

⁵² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 127-128.

⁵³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 232.

⁵⁴ M. Ahmed Sherif, *a.g.e.*, p. 31; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 129-132.

yaradılıştta, bazı zamanlar alışmakla, diğer yönlerde de öğretim ve eğitim yolu ile elde edilir. Kim ki bu üç yönü kendisinde birleştirmişse; yaradılış, alışkanlık, öğretim yönleri ile fazîlet sahibi olan o kimse, artık fazîletlerin zirvesinde ve son kademesindedir. Ve her kim ki bu fazîlet yönlerinin tam aksî olan rezalet yönlerine sahipse artık o kimse rezaletin en aşağı derecesindedir.”⁵⁵ Gazzâlî’ye göre, en yüksek erdem Allah’ın tevhit bilgisine dayanan tevekküldür. O, Allah’tan gelen hidayeti tüm erdemlerin elde edilmesinde temel şart olarak görür.

Çağrıcı’ya göre: “Gazzâlî’nin ahlâk anlayışında itidâl’in önemi büyüktür. İnsanın en önemli üç kuvvesine mukabil üç temel fazîletten bahseden Gazzâlî, bu üç fazîleti, ifrat ve tefritten sakınmada, yani hikmet fazîletini bilgi gücünün, şecaat fazîletini gazap gücünün, iffet fazîletini de şehvet gücünün itidâlinde görmüştür.”⁵⁶ Gazzâlî ahlâkı insan nefsinde yerleşik, sabit olan yetkinlikler olarak belirlemektedir. “Bedenin tahammül edip yaptığı külfet, nefis için bir sıfattır. Nefiste bu sıfat yerleşirse coşar, taşar bedenden külfet olarak çıkar addedilir. Sonraları itiyat yolu ile aldığı bu sıfatı nefis, bedende yapulmasını ister ve buna benzer itiyatlar da böyle elde edilir.”⁵⁷ Erdemler düşünürümüze göre sıhhat, kuvvet, güzellik, uzun ömür, aile, mal, şeref vb beden ve insanın sahip olduğu nitelikleri belirlemek için kullanılabilir gibi, Allah’ın hidayetini, yardımını, kurtuluşu erdirmesini, uhrevî hayırları, saadete eriştirilmeyi ifade etmek için de kullanılmaktadır.⁵⁸

Gazzâlî’nin yukarıda işaret edildiği gibi dört temel erdem konusundaki görüşleri, insanın ahlâkî yetkinliğini ve mutluluğunu belirlemede büyük önem arz etmektedir. Bunlar: Hikmet, cesaret, iffet ve adalettir.

a) Hikmet

Akıl ve tefekkür olarak tanımlayabileceğimiz bilgi gücünün tam olması ile beliren bu erdem hak ile bâtılın, iyi ve kötünün ayırt edilmesini sağlar. Gazzâlî hikmet erdemini nazarî ve amelî olarak iki kısımda incelemektedir. Nazarî hikmeti “*hakikî hikmet*” olarak tanımlayan düşünürüne göre bu hikmet Allah’ı, sıfatları, dinî bilgileri ve varlıklar hakkındaki külli bilgileri edinmekle kazanılacaktır. Amelî hikmet ise bedene yönelik amelî hayırlara sevk edecek iyi ve erdemli fiillere yönelik ahlâkî hikmettir.⁵⁹

İhya’nın birinci cildinde ilmin erdemi üzerinde değerlendirmeler yer almaktadır. Buna göre ilim: “Zâtında hiçbir şeye nisbet edilmeksizin mutlak bir fazîlet ve kemâldir.”⁶⁰ Gazzâlî’ye göre ilim, kişinin ahiret saadetine, Allah’a ulaşmasına vesile olması açısından önemsenmektedir. Bu açıdan dinî ilimlerin büyük önemi bulunmaktadır. Düşünürümüz ilim öğrenmekteki gayenin ahlâkî boyutuna dikkat çekmektedir. İnsanın kötü fiillerden uzaklaşıp saadete yönelmesini, iyi ve güzel melekelerle donanmasını sağlayacak temel unsur ilimdir ve ilim öğrenmenin gayesi budur.⁶¹ Gazzâlî hikmet erdemini açıklarken Hz. Peygamberin “*Hikmet bir mü’minin yitiğidir. Nerede bulursa orada*

⁵⁵ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁵⁶ Mustafa Çağrıcı, *Gazzâlî’ye Göre İslam Ahlâkı*, s. 179.

⁵⁷ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁸ Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 182vd.

⁵⁹ M. Ahmed Sherif, *a.g.e.*, p. 40; Mustafa Çağrıcı, *a.g.e.*, s. 177.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, C. I, s. 38.

⁶¹ Gazzâlî, *a.g.e.*, C. I, s. 39.

onu alır” hadisine yer vererek, hikmeti akıl kuvvetine dayalı insana faydalı bilgi olarak tanımlamaktadır.⁶²

Gazâlî ahlâkî hikmetle akliselim olan bir kimsenin erdemli durumunu ve onun nefsinin erdemini ifade etmektedir. Bu erdeme sahip olan kişi, şehvet ve öfke kuvvetlerini kontrolü altına alarak ifrat veya tefrit noktasındaki davranışlara düşmekten kaçınacak ve itidal üzere davranışlara yönelecektir.⁶³ Ona göre nefsin iki kuvveti bulunmaktadır. Bunlardan birincisi zaman ve mekân değişmesi ile değişme kabul etmeyen nazârî ve zannî ilimlerdir. Bu, ilk prensiplerin ilmidir. İkincisi nefsin beden kısmına müteallik olan kuvvetlerle ilgili olan ödevleri kullandığı dirayet ve tedbirleri içermektedir. Düşünürümüze göre bu kuvvet amelî akıl gücü olarak tanımlanır.⁶⁴

Gazâlî, diğer İslâm ahlâk düşünürleri gibi ilim ve hikmetten duyulan aklî hazın diğer bütün hazlardan daha üstün konumda bulunduğunu ve aklî hazların en üstün olanının bilginin sağladığı haz olduğunu belirleyerek bu bilginin en üstün aşamasının mârifetullah olduğunu ileri sürmektedir. O, bu yaklaşım doğrultusunda en yüksek mutluluğun mârifetullahta olduğunu ve bunun en yüksek derecesine ancak ahirette ulaşılabileceğini belirleyerek tasavvufî bir yaklaşımı öne çıkarır.⁶⁵

Gazâlî bu dört temel erdem her birin altında yer alan erdemlere de yer vermektedir. Hikmet erdeminin altında; *akıllılık* (husn-ü tedbir), *zihin keskinliği* (cevdetü’z-zihn), *görüş berraklığı* (sekabâtü’z-re’y), *doğru kanaatte bulunmak* (sevabu’z-zann) gibi tâlî erdemler bulunmaktadır. Bu ifrat ve tefrit noktasında ise cerbeze, habaset, ahmaklık, gammare (bönlük), saflık gibi vb erdemsizlikler yer almaktadır.⁶⁶

b) Cesaret

Gazâlî’ye göre cesaret erdemi, gazap kuvvetinin güzellik ve itidal noktasında olması, ileri gidip geri kalmasında akla uygun eylemesidir. Bu erdem, atılgnalık gösterme veya durulması gereken yerde durma noktasında dinin ve aklın bildirdiği doğrultuda eylemeyi sağlamaktadır.⁶⁷ Bunun ifratı sonunu düşünmeden atılgnalık göstermek olan tehevürdür. Cesaret erdemi, her biri ahlâkî birer kötülük olan ifrat ve tefrit noktasında yer alan tehevür ve korkaklık sıfatlarının ortası, mutedil noktasıdır. “*Tehevür mutedil halinde fazla yiğitlik yapmak, aklın men ettiği bir tehlikeli işe yiğitlik sıfatı takınarak atılmaktır...korkaklık ise yiğitliğin noksan tarafıdır. Aklın emrettiği hükmi gereğinden noksan yapmaktır.*”⁶⁸

Gazâlî’ye göre cesaret erdemi dinin ve aklın emrettiği doğrultuda kullanıldığı zaman, kişi ahlâklı davranmış olacaktır. Cesaret: “*korkaklık sıfatı ile tehlikeye düşme arasında olan bir güzel hayıdır. Nefsin sıfatı olarak kabul edersek kalbin tehlikelere karşı dayanıklılığıdır...insan bu sıfatla, sıkıntı ve üzüntülere karşı sabreder ve yine bununla musibetlere*

⁶² Gazâlî, *Mîzanü’l-Amel*, s.138.

⁶³ Gazâlî, *a.g.e.*, s.140.

⁶⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s.139.

⁶⁵ Mustafa Çağrıncı, “Saadet”, s. 321

⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 127, *Mîzanü’l-Amel*, s.151; Macid Fahri, *a.g.e.*, s. 276.

⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 127; Gazâlî, *Mîzanü’l-Amel*, s.141.

⁶⁸ Gazâlî, *Mîzanü’l-Amel*, s. 141.

ve kötü şeylere karşı büyük sabır kesbeder.”⁶⁹ Cesaret erdeminin altındaki tâlî erdemler şunlardır: ⁷⁰ Kendine güven (necde), Yüce gönüllük (kiberü'n-nefs), cömertlik (kerem), tahammül, hılm-yumuşak huyluluk, sebat, öfkeyi yenmek, vefakârlık, metânet, kendine bâkimiyet (vakar), asalet (nubl). Cesaret erdeminin ifrat ve tefrit noktasında her biri ahlâkî bir kötülük olarak tanımlanan; aşırı böbürlenme ve husumet (salf), büyükmek (bezah), süratle biddetlenmek (istişata), kibir, ucub (kendini beğenmek), alçaklık (hisset), aşâğılık duygusu, bakkmı alamama, kendini küçük görme, malını saçıp dağıtma (bezeh), vb erdemsizlikler yer almaktadır.⁷¹

Gazâlî'nin erdem anlayışında dikkatimizi çeken yönlerden biri erdemlerin kazanılmasında Allah'ın rahmet ve lûfunun vurgulanmasıdır. Mesela cesaret erdemini incelerken mutedil noktanın ancak belli bir yakınlıkla tespit edilebileceğini vurgulayarak gerçek anlamda mutedil olmanın yalnızca nefsin, ruhun bedenle hiçbir ilgisinin kalmadığı noktada, ruhun bedenden ayrılması ile mümkün olabileceğini belirtmekte ve bu erdemi *sırat-ı müstakim* kavramı ile bağlantı kurarak tahlil etmektedir.⁷²

c) İffet

Gazâlî'ye göre iffet, şehvet kuvvetinin erdemidir. Şehvet kuvvetinin akıl ile kontrol altına alınması, dinin ve aklın kötü ve çirkin olarak nitelendirdiği davranışlardan uzak kalınması halidir.⁷³ İffet erdeminin ifrat ve tefrit noktasında iki karşıt kuvvet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi aşırı şehvet ve iştah sahibi sefih, serih olmak sıfatı, ikincisi ise şehveti tamamen körleştirmek, nefsin bu duygulardan tamamen mahrum bırakılması ile ortaya çıkan humud sıfatıdır. Düşünürümüze göre, iffetin ifrat veya tefrit noktasındaki her iki durumu da dinen ve aklen kötüdür.⁷⁴

İffet erdeminin altında tâlî erdemler olarak, *hayâ*, *utanma* (hacel), *sabır*, *bağışlayıcılık* (müsâmaha), *kanâatkarlık*, *doğruluk*, *vera* (verâ'), *letâfet*, *yardımseverlik* (müsâ'ade), *zarâfet takva sahibi olma*, *kendini kontrol* (intizâm), *iyi huyluluk* (demâse), *aşa tamahkar olma*, *haksızlığa karşı kızma* (tesahhut) gibi erdemler yer almaktadır. İffet erdeminin ifrat veya tefrit noktasında ise her biri erdemsizlik olarak tanımlanan *barislik*, *oburluk*, (şereh) *hayâsızlık*, *riyakarlık*, *haset*, *habaset*, *fuzuli meşguliyet*, *aşırı hırs*, *cimrilik*, *yağcılık*, *patavatsızlık*, *küfürbazlık* gibi olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır.⁷⁵ Gazâlî'ye göre bunlardan kurtuluş için: “Olgunluk ortamını bulmak ve tam mutedil olmak için İslâm dinine mantık ilmi ile akılselimimize müracaat ederek tam ölçüsünü öğrenip tatbik etmek gerekir.”⁷⁶

Gazâlî hazların insan hayatı için taşıdığı değeri yadsımaz, dünyevi lezzetlerin insanlar için tamamen yok addedilmesinin karşısındadır. Dünya lezzetlerine ve hazlara

⁶⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁰ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 127-128; Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 154; Macid Fahri, a.g.y.

⁷¹ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 128; Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 156-158.

⁷² Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 142-144.

⁷³ Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 144-145; Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 127.

⁷⁴ Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 144-145.

⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s.128; Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. s.159 vd; Macid Fahri, *a.g.e.*, s. 276-277.

⁷⁶ Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 145.

ölçülü yaklaşmak insana mutluluğu kazandıracaktır. Ona göre: “*zewkine varılmayan bir şey’e heves edilmez*”⁷⁷

d) Adalet

Gazâlî’ye göre adalet nefsin gazap ve şehvet kuvvetlerini kontrolü altında tutup, hikmet doğrultusunda eylemde bulunmaya sevk eden yetinin adıdır. Bu otokontrol sayesinde kişinin eylemleri ahlâkî olarak nitelendirilecektir.⁷⁸ “*Adalet sıfatından murad edilen fazîlet, üç kuvvetin biri birini tanzîm ve tertîp ederek bütün güçlerini hakîm kılup, iyi idare etmek halidir...adalet, fazîletlerin toplandığı bir fazîletler topluluğudur.*”⁷⁹

Gazâlî, adaleti üç farklı boyut içerisinde incelenmektedir. Bunlardan birincisi adaletin siyasi boyutuna yönelik olarak bir şehrin farklı kısımlarının birbirleriyle olan ilişkilerinin ele alınmasıdır. İkinci boyutu nefsin üç kısmının birbirleriyle olan ilişkisi ve uyumunun sonucunda ortaya çıkmaktadır. Üçüncü boyutu ise ticari alışverişlerde karşımıza çıkan dürüstlük erdeminin ifadesidir. Bu yönüyle adalet, insanlar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkmaktadır.⁸⁰ Bu bağlamda adalet öncelikle alışverişlerde bütün hak ve hukukun gereklerine göre davranmaktır. Bu olgunun gerçekleşmemesi durumunda her biri erdemsizlik olarak tanımlanan, kendisine ait olmayan bir şeyi almak sıfatı (ğıbın) ve başkasının olmayan bir şeyi başkasına vermek sıfatı (teğabın) ortaya çıkacaktır. Bu iki olumsuzluğun itidal noktasını teşkil eden adalet, gerek fertler arasındaki münasebetlerde gerekse yöneticilerle yönetilenler arasındaki eşitlik ve hürriyet olarak belirginlik kazanır.⁸¹

Gazâlî’nin adalet erdemine ilişkin tasnif ve değerlendirmeleri Aristoteles’in *Nikomokhos’a Etik*’de ortaya koyduğu yaklaşımla uyumlu gözükmektedir. Gazâlî, İbn Miskeveyh’in aksine, bu erdemin altında yer alan tâlî erdemlere yer vermemektedir.⁸² Düşünürümüze göre, adaletin zıddı zülümdür. Adaletten anlaşılan mefhum mutlaktır. Dünyanın mevcut haliyle işlerliği adaletin varlığının bir tezahürüdür. “*Bütün kuvvetler iyi sıfatlar birbiri ile yardımlaşarak bu adaletin tabakakukunu ve daimi hüküm sürmesini sağlamalıdır.*”⁸³

b) Erdem-Mutluluk İlişkisi

Gazâlî’ye göre kişi, erdemsiz davranışlardan uzak kalarak, erdemlerinin bütününe ulaşmakla mutluluğa kavuşabilecektir.⁸⁴ Düşünürümüz erdem ve mutluluk anlayışını aşkın bir boyut içerisinde incelemektedir. “*Sonsuz saadet, ancak Allah’a yaklaşmaktır. Allah’a yakın olma, bir mekânla değil de imkân takadında olgunluk mertebesini keşbederek mümkündür. Bir nefsin kemaliyeti kazanması, onun ilim ile amelle davranışdır. İyi buy*

⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 223.

⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ*, C. I, , s.127

⁷⁹ Gazâlî, *Mîzanü’l-Amel*, s.148.

⁸⁰ Macid Fahri, *a.g.e.*, s. 277.

⁸¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s.149.

⁸² Macid Fahri, *a.g.e.*, s. 277.

⁸³ Gazâlî, *a.g.e.*, s.150.

⁸⁴ Gazâlî, *Mîzanü’l-Amel*, s. 126.

güzel ahlâkla bütün işlerin hakikatine vakıf olmasıdır."⁸⁵ Bu yaklaşıma göre ahlâkî olgunluk mertebesinde mahrum olan kişi Allah'a yakın olamaz.

Mîzanü'l-Amel'de Hz Peygamber'in "saadet nedir?" sorusuna karşılık; "Allah'a yapılan ibadet ve tattaki ömür uzunluğudur" cevabını değerlendiren düşünürümüz, ibadetlerin insan mutluluğunu oluşturmada yerini vurgulamış ve erdemlerin bu doğrultuda ömür uzadıkça sağlamlaşıp sabit bir hal kazanacağını ileri sürmüştür.⁸⁶ Buna göre insanın fiillerinin nihaî gayesi saadet, uhrevi saadettir.⁸⁷ Diğer mutluluklar bu mutluluğa kıyasla mecazî olarak tanımlanmaktadır. "Bütün faydalar ebedi mutluluk olan âbiret mutluluğuna oranla önemsizdir. Abiret mutluluğu da nefsin mükemmelleşmesine bağlıdır. Nefsin mükemmelleşmesi iki yolla gerçekleşebilecektir. a) Tezkiye: Nefsin, ahlâkın çirkinliklerinden temizlenmesi ve yerilen sıfatlardan arındırılmasıdır. b) Tabliye. Bilgisizlik ve karışma içermeyen, hakka uygun gerçek bir inkişafı İlahî hakikatler bir düzen içerisinde kendisine açıluncaya kadar Hak'ın gerçek yüzünün nefse nakşedilmesidir."⁸⁸

Gazâlî'ye göre: "...her kim, uhrevi saadeti yalnız 'Lailâhe İllallah' demekle elde edilmiş sanıyorsa, o muhakkak yanılıyor. Amel etmeden yalnız o tek Allah'a inanıyorum demekle dünya saadeti elde edilemez."⁸⁹ Bu açıdan ahlâkî fiillerin yöneldiği gayenin aynı zamanda lezzet, fayda ve güzellik gibi unsurları da içermesi gerekir. Belirtilen üç unsurun bir arada bulunması mutlak hayır olarak tanımlanmaktadır.⁹⁰ Bu yaklaşıma göre insanın maddi ilişkilerden ve ilgilerden kendisini kurtarması ile nefsi arınacak ve gerçek mutluluğa, yetkinliğe ulaşacaktır. Gazâlî ve diğer İslâm ahlâk düşünürleri mutluluğu bedensel hazlardan ayırarak, gerçek mutluluğun manevi ve akli bir haz olduğunu; bundan dolayı bilgi ve erdemle yetkinleşmiş ruhun tam anlamıyla mutluluğu kazanmasının ancak ölümden sonra mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁹¹

Gazâlî, Aristoteles'den farklı olarak; mutluluk anlayışında dinî-tasavvufî bir anlayışı öne çıkarmaktadır. Aristoteles'e göre mutluluk, insan eylemlerinin yöneldiği nihaî gaye, sadece kendisi için tercih edilen, kendine yeten bir etkinliktir. Mutluluk aynı zamanda erdeme uygun bir etkinlik, aklın etkinliğidir. Aristoteles'e göre mutlu kişi, kendisini engin bir tefekkür hayatına veren, çevresinde erdemli dostları bulunan, soylu, servet sahibi, iyi bir fiziki yapı ve siyasi nüfuza sahip olan ve hayatı boyunca bu nitelikleri koruyabilen insandır.⁹² Aristoteles'in dünyevi ağırlıklı bu mutluluk anlayışının karşısında Gazâlî, mutluluğu 'Allah'a yaklaşmak' olarak tanımlayarak, tasavvufî bir boyut içerisinde incelemektedir.

Sonuç

Gazâlî'nin erdemleri dört temel erdem olarak tasnifinde geleneksel felsefe literatürünün içerisinde yer alan öğretiyeye bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu temel

⁸⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 179.

⁸⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 128.

⁸⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 198.

⁸⁸ Gazâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsudu'l-Felâsife)*, s. 43-44.

⁸⁹ Gazâlî, *Mîzanü'l-Amel*, s. 177.

⁹⁰ Mustafa Çağrı, *Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, s. 144.

⁹¹ Mustafa Çağrı, "Saadet", s. 321.

⁹² Nejdî Durak, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2009, s. 111.

erdemler ve altında yer alan tâlî erdemlerin açıklanmasında ve eğitimle erdemlerin kazanılması gibi konularda felsefe geleneğinin belirlediği anlayışın dışında ayet ve hadislere, İslâm tasavvufunun terminolojisine ve İslâm büyüklerinin görüşlerine yer vermekle onlardan ayrılmaktadır.

Gazzâlî, insanın ruhsal niteliklerini akıl, kalp, ruh, nefis gibi kavramlar çerçevesinde incelemektedir. Bu nitelikler kişinin ahlâkî yetkinliğini ve erdemlerini belirlediği gibi aynı zamanda, ahlâkî olumsuzluklarının kaynağını oluşturmaktadır. Akıl-kalp ve nefis arasındaki ilişki ve bunların psikolojik boyuttaki insanı belirleyici; ahlâkî yetkinliğin kaynağı olmasının yanı sıra Allah'a yakınlığın gerekçesini oluşturmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda insanı belirleyen temel ortak vasıflar olarak bu nitelikler insanın kişisel ayrımlarını ve özelliklerini tasnif etmeyi olanaklı kılmaktadır.

İslâm ahlâk öğretisinin erdem ve çeşitleri konusunda belirleyici anlayış Platon ve Aristoteles gibi Antik dünyanın iki önemli düşünürünün görüşleri bağlamında gelişmiştir. Platon erdemi, erdemsizliklerin zıttı olarak kabul ettiği halde, Aristoteles erdemi ifrat ve tefritten ibaret olan iki kötülüğün ortası olarak ele almıştır.⁹³ Gazzâlî, bu itidalin iki yoldan kazanılabileceğini ileri sürmektedir. Bunlardan birincisi Allah'ın lûtfu ile elde edilebilecek olan ve örneklerini peygamberlerde gördüğümüz doğuştan, eğitimle kazanılmamış ahlâktır. İkincisi ise kişinin irade çabaları ile bilgi, gazap ve şehvet kuvvetlerinin itidale irade edilmesi ile kazanılabilecektir. Düşünürümüz bu kavramsal ifadelerinde her ne kadar İslâm dünyasındaki felsefenin klasik erdem anlayışını, Aristotelesçi geleneği sürdürüyor gözükse de; bu itidal noktasını "*surât-ı müstakâm*" olarak tanımlamasında olduğu gibi dinî bir kavramsal diyalektik kullanarak bu öğretilerin felsefî muhtevasını içselleştirmektedir.⁹⁴

Gazzâlî'ye göre dinimizin, ahlâkımızın ve aklımızın emrettiği doğrultuda eylemlerimizi gerçekleştirerek erdemli davranmış oluruz. Gazzâlî ahlâkî yetkinliklerin, erdemlerin kazanılmasını yaratıcıya yakınlaşma olarak tanımlayarak erdemlerin aşkın bir boyutta kişinin ontolojik varoluşunu belirlemedeki kurucu yönüne dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- ÇAĞRICI, Mustafa *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989.
- , *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı Nazârî ve Amelî Olarak*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1982.
- , "Saadet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, C. 35, Yıl: ss. 319-322.
- , "Fazilet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 12, Yıl: ss. 268-271.
- CİHAN, A. Kamil, İbn Sina ve Gazalî'de Bilgi Problemi, İnsan yayınları, İstanbul 1998
- DURAK, Nejet, *Aristoteles ve Fârâbî'de Etik*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2009.

⁹³ Mustafa Çağrıci, *a.g.e.*, s. 176.

⁹⁴ Mustafa Çağrıci, *a.g.e.*, s. 179-180.

- FAHRÎ, Macid, *İslam Ahlak Teorileri*, Çev. M. İskenderoğlu-A. Arkan, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- GAZÂLÎ, *Dalaletten Hidâyete*, Çev. Ahmet Subhi Furat, Şamil Yayınevi, İstanbul 1978.
- , *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. I-IV, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- , *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsudu'l-Felâsife)*, Çev. Cemalettin Erdemci, Vadi yayınları, 1997.
- , *Mîzanü'l-Amel (Amellerin Ölçüsü)*, Çev. Remzi Barışık, Kılıçaslan Yayınevi, Ankara 1970.
- , *Kimyâ-yı Saâdet*, Çev. Sehâbi Hüsameddin-M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2011.
- GAZALÎ, Muhammed, *İmam-ı Gazâlî'de Ahlak Düşüncesi*, Çev. Süleyman Yıldırım, Seriyeye Yayınları, Bursa 1998.
- İBN MANZÛR, *Lisânü'l-Arab*, I-VI, Daru'l-Ma'ârif, tarihsiz.
- İBN FÂRİS, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğât*, 2 baskı, Mısır 1971.
- KARAMAN, Hüseyin, *Ebû Bekir Râzî'nin Ahlak Felsefesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- SHERİF, M. Ahmed, *Ghazzâlî's Theory of Virtue*, State University of New York Press, Albany, 1975.
- UYANIK, Mevlüt, *İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.